

EUSKARAREN BATASUNA ETA EUSKALDUNEN BATASUN POLITIKOA

Fito Rodriguez Bornaetxea

1993ko uda honetan hain zuzen betetzen dira 25 urte Euskaltzaindiak euskara batuaren oinarriak jarri zituela. Hau eginez, euskal kultur munduaren errebindikazio zahar bati erantzunaz batera (Leizarraga, 1571), euskarari dagokion lurralde guztian zehar (gaur egun, bi estatu desberdinen administraziopean zatitua) hizkuntza honetan alfabetatze edo/eta heziera-lana burutzeko modua eskaintzen zen. Prozesu txatxar edo elitista huts izatetik urrun, hizkuntza batzeko eginkizuna mugimendu sozial indartsu bati lotuta egon da, zeina, nahiz eta berariazko hezkuntz-ezaugarriak eduki, nazio-errebindikazioen gako politikoan ulertu behar den, hots, askapen koloniarraren eta autodeterminazioaren eta, hala egokituz gero, independentziaren exigentziaren gakoan.

“Il n'est pas nécessaire de souligner l'importance de la fonction d'une langue standard consistant à affirmer l'identité d'une communauté linguistique c'est en développant sa propre langue standard qu'une communauté parlante, de dialectale, devient linguistique et se distingue d'une autre communauté linguistiquement apparentée et/ou politiquement dominante.”

(Paul Garvin, 1986, in II Congrès Internacional de la Llengua Catalana, 19. or.)

Sarrera

Euskal Herria, Mac Legasse frantses pasaportedun idazle zaharrak adierazten duen moduan, oraindik existitzen ez den herria da, nahiz eta gure egunotaraino heldu “kontrabandoz” historian zehar (“Los contrabandistas de Hilargi-Zaharra”. 1980. Txertoa. Donostia).

Kontrabandoa ofizio historikoa baino areago, euskaldun ororen ia betebeharra izan da, zeren, “malgré eux”, Euskal Herria Ipar eta Hegoaldean banaturik daukan muga, ez da sekula aintzatetsi herria bere izatearekin identifikatzen duten kontuetan: hizkuntza, kultura, eta eguneroko harremanetan. Hala ere mugak ekarritako aldeak sortu dituzten banakuntzek, Monsieur Foucaultek esango lukeen bezala, “egi efektuak” dituzte, halatan, non 1993. urte honetan Europako Estatuaren arteko mugak kendu badira ere, Euskal Herriaren zatiketa indarrean baitago, herri hau herri egin duten erresis-

tentzi/diferentzi praktikak suntsiarazi nahi direlarik. Honen adibide bat antzina-antzinako kontrabando-lanbi-dearen beraren ezabatzea da, duen literatur metaforaren zentzuan.

Mendeetan zehar kontrabandista hauen isilpeko kodea izan den euskara, edo euskaldunen hizkuntza, hizkuntz gutxipen eta ordezte-prozesu hazkorrean murgilduta dago, honek existitzea ere arriskutan jartzen diolarik. Hemen aurkezten den lanak euskal hizkuntzaren batasunaren inguruan izan diren ideien eta praktiken garapenaren berri eman nahi du, eta halaber bertan nabari diren kontraesanena, zeintzuetan, funtsean, euskararen eta, logikoki, Euskal Herriaren –etimologikoki edo euskaradunen herrizat hartuta– iraupenerako estrategia desberdinen aukerak ageri diren.

Euskal kultura “kultura kolonizatutzat” definitzea debate askotako eztabaidagai izan bada ere, hemen egiten den aukeraren ildoaren erreferentziazat har bitez Gisèle Halimiren **Le procès de Burgos** liburuaren (1971-Galimard, collection *temoins*. Paris) hitzaurreko J.P. Sartreren hitz inola ere ez partzialak ez susmagarriak.

“...Si colonie il y avait, ce paradoxe que le pays colonisateur serait pauvre et surtout agricole au lieu que le pays colonisé serait riche et qu'il offrirait le profil démographique des sociétés hautement industrialisées”; paradoxa (kontraesana dirudiena) eta guzti ere, Euskal Herria “kolonizatuen” artean sailkatzeko aukera egiten du, aukera

hau hizkuntz/kultur eremuan oinarrituz: “La majeure partie des millions “rendus” vont aux organes d’oppression (administration espagnole où espagnolisée, armée d’occupation, police, tribunaux. etc...) ou de basquisition (l’université où l’on enseigne que la langue et la culture espagnoles).

Egoera hau gainditzeko moduari buruz, Sartrek berak ere Albert Memmiren lanetan bilatzen du euskarria, eta, autore honen **Portrait du colonisé** liburutik hara aipu eginez, honako hau ondorioztatzeko erabiltzen du, hots, kolonizazioari buruz kolonizatua bakarrik mintza daitekeela behar bezalako sakontasunez, zeren, beti ere haren argudiaketari jarraituz, kolonizazio kulturala kolonizatzaileek sekula izan ez dezaketen bizi-esperientzia delako.

Aurrean esan dugunez, hauxe eta ez beste izatea nahi dugu gure lan-ildoan. Eta kasu honetan, ildo honek euskal hizkuntzaren birbatasunaren gorabeherak eta ondorioak azaltzera garamatza, euskal kulturaren eta Euskal Herriaren birbatasunaren bidean funtsezko pausua berau.

Gairanzko hurbilpen gisa

Oso ezaguna den bezala¹, idatzizko hizkuntza batuarekiko arduraren historiakoki protestanteen erreformarekin eta haiek norbanakoaren Eskritura Sainduen irakurketaren alde egindako aukerarekin lotuta dagoen hezkuntza-kezka bat da. Honetan, eta perspektiba hau behar den arretaz ikertu izan ez den arren², euskal hizkuntzaren kasua

ez da inolako salbuespena. Aitzitik, euskal hizkuntza batzeko premiari buruz daukagun lehenbiziko berria, J. Leizarraga artzain protestantearena dugu (1571), zeina, bere garaiko idazlerik gehienak bezala, Ipar Euskal Herrian sortu eta bizi izan zen, eta aldi berean, hizkuntzaren batasunaz hitz egitean, behin eta berriz azpimarratu zuen ekinor Euskal Herriaren beraren batasuna³.

Hala ere, Kontraerreforma katolikoa, hala Ipar nola Hego Euskal Herrian, izan zen geroztiko ia literatura guztiaren ama, honek ere, tinko eutsi ziolarik, hala eta guztiz ere, euskaldun guztientzat izan behar zuen hizkuntza idatzirako oztopo ziren alde dialektalen alderdi negatiboa nabarmentzeari (Axular eta Tartas XVII.ean; Joannes D’Etcheberri, Larramendi, Cardaberaz eta Mogel XVIII.ean)⁴.

XIX. mendean, lehen aipaturiko “apologisten”, nagusiki Larramendi eta Añibarroren, eragin kulturalaren ondorioz, idazteko erabiltzen den euskalkiaren arabera, lau arau “corpus” formal eta bereizi daudela onartzen da inplizituki. Bonaparte printzeak egindako tokian tokiko dialektologiako lanek alde linguistikoei buruzko kontzepzio hauen hedapenean sakonduko dute.

Baina garai hartan Pariseko Zientzien Akademiako presidente zen M. D’Abbadiek 1853an hasi zituen literatur lehiaketek, geroztik 1873an hasita prosa ere barnesartu zutenek, eta 1879tik aurrera Bidasoaz hegoaldean (Nafarroako Elizondon) egin zirenek, hizkera mintzatu eta idatziaren artean,

alde batetik, eta euskalkien artean bestetik zeuden distantziak laburragotzea lortu zuten, eta azkenez, estatu zentralista bik herri berari ezartzen ari zitzaizkion muga linguistiko/kulturalak ikusarazi eta azpimarratzea lortu zuten⁵.

Hegoaldeko Euskal Herrian foruak galtzeak, administrazioeko eta eguneroko bizitzaren arteko banaketa azpimarratuko du, nahiz eta, erreakzioz, hizkuntza eta politikari dagokienez zeuden joeren areagotzea ekarri zuen. Testuinguru honetan “Lecciones de ortografía del euskera bizkaino” argitaratzen da (1886), beronen egilea, Sabino Arana, euskal nazionalismo modernoaren formula-tzaile erabakiorrenetariko bat izango delarik⁶.

-**Abaddia Urrustoi** (1990) Gaves-Denguin. Ozaze, 17/18 or.

-d'Abbadie Th. eta Chao, J.A. (1836 “Etudes grammaticales sur la langue euskarienne”. Paris. in Musée Basque, Baiona.

-Abbadie (Antoine d') 1818/1897. Contemporains (les) Gerant. E. Petihenry. Paris. s.d.

-Bilbao. Y. Gran Enciclopedia ilustrada del País Vasco. Añamendi. Literatura, 58/9 328/336, 408, 516/522

Bide beretik heldu nahi izan zitzaion ortografi batasunaren arazoari “Euskaltzaleen Biltzarra”-ren Hendaia-ko Kongresuan, 1901eko irailaren 6an.

Baina aranatar formulazio politikoei aukera kantabrista “bizkaitarra” eta etnozentrikoa, elementu batzaileen aurrez lexikografiaren garbitasuna azpimarratzen zuena ezarri nahi izan

zuten. Aranek bere tesiaren aldeko erabakia har zedin saiatu zen bozaren erabilera politikoaz baliatuz. Horrela, 1902ko (Irailak 2) Hondarribiko Kongresurako, Bizkaiko 293 euskaltzale bere tesiaren inguruan biltzea lortu zuen, baina hain izan zen handia beste euskalki batzuetako ordezkarietan sortarazi zuen erreakzioa, non batasunaren kontuak apartatuta geratu behar izan zuen, kontsentsu linguistikotik hurbilago zegokeen beste ekimenen baten zain.

1918an, Eusko Ikaskuntza Elkar-teak, Oñatin bilduta, bere Hizkuntza sailetik, Euskaltzaindia sortuko du, Euskal Hizkuntzaren Akademia izango dena. Erakunde hau Donostian bilduta 1920an (Urtarrilak 8), bere hamargarren biltzarrean bozketaz erabakiko du funtsean Sabino Aranek urteak lehenago proposaturiko bera izango den ortografia erabiltzea eta gomendatzea. Geroago (urte bereko Abenduaren 29an), nahiz eta barne-erabilerarako baino ez, hizkuntz batasunerako oinarri gisa gipuzkera erabiltzea erabaki zen Bilboko Batzarrean. Baina kontua ez zen zailtasunik gabekoa, eta oso desberdinak ziren eskaintzen ziren soluzioak⁷. Batzuek lapurteraz edo behe-nafarreraz idatziriko literatur tradizioari ematen zieten lehentasuna, beste batzuek euskalki bat edo beste bat oinarritzat aukeratzetik etorritako irizpide sinkronikoei, beste batzuk batasunaren kontra zeuden beste barik. Horrela etorri ziren bata bestearen ondoren Bilbo, Donostia, Lekaroz, Hazparne eta abarreko batzarrak, eta haietan 18 tesi idatzi desberdin jaso ziren⁸. Aipagarri da garai honetan R.M. Azkuek, M. Unamuno eta S.

Arana bezalako gizonak lehiakide zituela Euskaltzaindiko presidente izan zenak, egin zuen lana, zeren, hala bere literatur lanaz⁹ nola bere bilketa eta teorikoki zein herriz herri ibilita egin zituen ikerketez¹⁰, 1968az geroztik “euskara batua” deitzen diogunaren oinarriak jarri baizituen.

Oraintsuko historia

Franco jenerala buruzagi zela jotako kolpe militarren ondorioek, joera “inperialen” oinarri ideologikoak zituen diktadura zantarraren ezarketa ekarri zutenek, oso zail egin zuten aipatu bidetik jotzen segitzea Espainiako estatuan finkaturiko legeria berriaren menpean. Horregatik, honaino deskribatu dugun prozesuaren jarraipena, erbestean finkaturiko pentsalari edo/eta taldeen inguruan aurkitu behar dugu hemendik aurrera.

1936az geroztik, Parisen argitaratzen zen “Eusko Deya” aldizkariak eutsi zion Bigarren Mundu-Gerra amaiera osteraino gero “batuaren” oinarri izango zen idaztanka batuari. Parisen jaiotako euskal jatorriko bi idazle (Mirande eta Peillen) prozesu hau ulertzeko erreferentzigune izango dira garai hartan, zeren, prozesu hau “continuum” baten ondorio bada ere, ordutik aurrera “modernotasunaren” ezaugarrietan, hau da, sekularpenean, sozializazioko literatur ezaugarri modernoetan, etab.etan jarriko duen inflexiogune batean sartuko baita.

Hala ere, Espainiako estatuan, “gerra zibila” deritzonetik 20 urtera, Euskaltzaindiaren planteamenduak

(1956ko Arantzazuko Batzarra) hizkuntz batasunaren premia planteatzetik urrun daude. Han aurkezturiko txosten guztietarik batek bakarrik helduko dio gai honi. Txillardegik eginak hain zuzen, aldi horretan erbestera beharra izan zuen idazlea berau, eta gero, ikusiko dugunez, funtsezko garrantzia izango duena arazo honen konponbidean.

Idatzizko sorkuntza modernoak, hala ere, gero eta batasun-premia handiagoa zuen. Horregatik Gabriel Aresti idazle eta poetak, 1958an, hitzartze publiko sonatu bat izan zuen bizkaieraz probokazioz, erregistro dialektalak publikoan eta bereizgabeki erabiltzeak azalera ateratzeko. 1959an, aitzitik, bere “Maldan Behera” poema publikatu zuen, non bederatzi urte geroago euskara batutzat hitzartu zen euskara-mota aurkitzen dugun.

Lehen aipatu dugun inflexiogunea kultur planteamendu tradizionaletik apurketa batean datza, hots, literaturari dagokionez historikoki erlijio katolikoaren nagusitasun-aldian eta historikoki Eusko Alderdi Jeltzalearen aitzindaritzapean izandako planteamendu tradizionalen eta ETaren fenomenoaren inguruan garai honetan agertzen diren nazio-askapen eta kultur modernizazioko planteamenduen artean gertatu zen apurketan.

Prozesu honetan, jakina, beste elementu batzuk ere badauden arren¹¹, dudarik gabe esan daiteke bertan aurki daitekeela hain fenomeno konplexua ulertzeko modua eskain dezakeen kontraesan nagusia.

Idatziko hizkuntzaren batasuna

1960an egun euskaltzainburu denak, Jean Haritschelarrek, hango kide huts izateko kargua hartu zuenean Baigorriin, orduan presidente zen P. Lojendiok gipuzkeraz egin zion ongietorriko hitzaldia. M. Lafontek zuberogeraz aurkeztu zuen euskaltzain berria, eta sarberriak behe-nafarreraz eman zuen bere lehen maisu-lekzioa. Euskaltzaindiaren jarrera publiko honek, geroago, P. Xarriton eta Txillardegi euskaltzain urgazleen dimisioa eskatzea ekarri zuen.

Hari berean, 1963an, Baionan “Euskal Idazkaritza” zeritzona hasi zen biltzen eta, euskalki guztietako ordezkari osatua, euskal aditza batzeko lan neketsuari heldu zion.¹²

Beste talde eta pertsona batzuek ere erreferentzigune diferenteetatik fin eskuhartu zuten euskaldun guztien premia honi aterabidea emateko proiektuan. Azpimarratu beharrekoak dira Mirande eta Peillenen arestian aipatu lanak Parisen, X. Kintana, G. Aresti eta I. Berriatuarenak Bizkaian, eta halaber Jakin aldizkariarena Gipuzkoan eta Anaitasunarena Bizkaian.

Talde berri guzti hauek nazionalismo tradizionalaren hegemonia arriskutan jartzeak hizkuntz batasunaren kontrako erreakzio amorratua eragin zuen, batasun honen azterketa, nahiz eta egiten hasia eta aurreratua¹³, oraindik egiteke dagoelarik, baina, zalantzarik gabe, argia ugari ekarriko duelarik gure herriaren oraintsuko historiaren gainera.

Azkenean, Baionako batzar teknikoen emaitza kontsentsuz onartu zen hiri hartan abuztuaren 29 eta 30ean egin zen batzarrean; horrela L. Mitxelena euskaltzain eta itzal aintzatetsiko hizkuntzalariak bere gain hartu zituen oinarrizko akordioak, Euskaltzaindiari aurkezteko (Euskera ‘1968’, 139, 205, 206 eta 216 or.).

Baina honekiko erabakiak atzeratuz zihoazen eta euskal literatura berriaren ordezkari ezagunenak Ermuan batu beharra izan zuten 1968ko 28/29 eta 30ean eta literatur hizkuntza komunaren alde “zin egin” beharra izan zuten.¹⁴

Euskaltzaindiaren “urrezko ezteien” ospakizunaren inguruan heldu zitzaion behin-betiko gaiari. Honen ondorioz, 68ko udazkenean erabakitzen ziren hizkuntz batasunerako oinarriak, abiagunetzat L. Mitxelenaren lana hartuz, honek, aldiz, Baionako akordioak (1964) eta Ermuako arrazoiak (1968) jasotzen zituelarik.

Erreakzioa

Gorago esan bezala nazionalismoko talde tradizionalen presioa, lokalismoaren aurrez aurre nazio-kontzeptu modernoa zekarren hizkuntz batasunaren kontra zegoen¹⁵.

Espainiar eta frantses “inteligentsiak” ez zuen sekula begi onez ikusi Estatu bietan mintzatzen zen hizkuntzaren batasuna¹⁶.

Eta horrela gertatu zen “euskara

batua” hasiera batean erdeinatua eta jazartua izatea kultur ezarrera handiko planteamendu zenbaiten aldetik. Urte horietan euskaltzainburu izan zen M. Lekuonak berak ere ez zituen betetzen Euskal Akademiak batasunari buruz jarritako arauak, honek gatazka franko zekarrelarik. Presioak hain izan ziren handiak, non Euskaltzaindiaren bilera batean (Bergara -1978-) lehenago hartutako erabaki batzuk kontraerabakitzeraino heldu zen, era honetan horretarako lan egin zutenengan ondoeza sortu zutelarik, baina nazionalismo tradizionala konforme utzita, nahiz eta honek, hala eta guzti ere, batuaren kontrako bere borrokan segitu zuen¹⁷.

Ezarrera

Hala eta guztiz ere, bi hezkuntz-lan izan dira erreakzio horrek haiek nahi zuten ondoriorik ez izatea lortu dutenak.

Aitzitik, esan daiteke ezen, aurkaketak eta polemika horiek oraintsukoak diren arren, euskara batuaren ezarrera erantzunezinezko errealitate dela. Honetarako asko ekarri dute, alde batetik, 68az geroztik (18) buruturiko helduen alfabetatze-lanak, eta bestetik, ikastolen garapen hazkorrak¹⁹.

Kasu biotan gizarte-mugimendu indartsuak aurkitzen ditugu, nazionalismo tradizionalak jarritako trabak gaintzen jakin izan dutenak, hala

eremu ideologiko/linguistikoan, hemen azaldu den bezala, nola instituzioen aldetiko traben eremuan, beste foru batzuetan argitara ateratzeko egokiera izan dudana bezala²⁰.

Ezin daiteke uler ez eztabaida linguistikoa ez euskara batuak egun duen ezarrera, baldin, nazio-kontzeptu modernoaren inguruan bildurik erregistro dialektalen erabilera publikoa abolitu/gainditu duen presio sozialarekiko erreferentzia saihesten bada. Asko dugu oraindik egiteko²¹, baina Euskal Herriko zazpi lurralde historikoetan erabiltzen den hizkuntza, normalkuntzarako joeraz zientzia eta literatura sortzen duen hizkuntza da²². Pirinioz handik eta hemendiko euskal hiztunek egunkari bera²³ dugu geure hizkuntzaz, zeinak, ez estatuko ez 11 autonomi elkarteetako diru-laguntzarik ez duen arren, inola ere gutxiesgarri ez den zabalkundea lortu duen alfabetatuen kopuruarekiko konparazioz²⁴. Azken batean, nola hizkuntzaren batasuna, gaur egungo Administrazioaren egituren gaitetik, euskaldunen batasuna gero eta gehiago ahaleztatzen ari den, halaxe Euskal Herriaren batasun politikoari buruzko ideiek ere idatzizko hizkuntza komunaren batasunari irmoki heldzea erabaki zuten. Eta hau argi badago, hemen frogatzen saiatu garen bezala, “corpus” linguistikoaren arazoei dagokienez, argiago dago hizkuntzaren “statusaren” gertagarritasunei dagokienez. Baina honek beste komunikazio bat beharko luke...

Oharrak

- 1 Weber, M. (1904) *La ética protestante y el espíritu del capitalismo*. Cipolla, C.M. (1970). *Educación y desarrollo en Occidente*. Ariel.Barcelona. Lafont, R (1984) *Anthropologie de l'écriture*. Centre George Pompidou. Paris.
- 2 Olaizola J. M. (1993). *Historia del protestantismo en el País Vasco*. Pamiela. Iruñea. Ez ginatete inongo topikotan jausiko doktorego-tesi honi buruz harako hura esango bagenu: “- gai honi buruz zegoen azterketa-hutsunea betetzera dator...”.
- 3 “Euskara batuak 20 urte bete ditu, baina...” in *Argiako Euskal Kultur Urtekaria, 1988*. Donostia, 162 or.
- 4 Rdgz. Bornaetxea. F. “Las estrategias educativas para la alfabetización de adultos en lengua vasca” (1989) Hezkuntz Zientzietako Mundu Elkartearen X. Kongresua (H.Z.M.E.). Praga (orduan Txekoslovakiako Herri-Errepublika). Aktak publikaturik daude.
- 5 Davant, J. L. (1977) “Discours d’entrée a L’Académie Basque”. in *Euskera XXII*. Bilbo
- 6 Ildo beretik, euskal nazionalismoaren aurreko teorikoek beren kontzepzioak, beste oinarriak beste, nork bere lan linguistikoan oinarritu zituzten. Adibidez A. Chahok (ikus aurreko nota).
- 7 Xarriton, P. (1991), "Alfabetatzearen inguruan. in Elel. 8. 9/18 or.
- 8 Villasante, L. (1970). *Hacia la lengua literaria común*. Ed. Franciscana. Oñati. 99/122 or.
- 9 Idaztanka desberdinak landu zituen, haien artean aipagarrienak: “Ortzuri”, “Urlo”, “Aitaren bildur”, eta eskuartean darabilgun gairako erreferentzia utziezina den “Ardi galdua”.
- 10 Beste batzuen artean, “Prontuario dela Lengua vasca” eta “Gipuzkera osatua”. Azkuek, bizkaitarra izan arren, uste zuen gipuzkerak zeuzkala bildurik, hizkuntz lurraldearen erdigune geografikoan dagoelako, beste euskalkidunek elkar ulertzeko baliabideak. Iritzi honek, nahiz eta Urkijok bezala idatzizkoaren batasunerako oinarritzat euskalki bat aukeratzeari eragozpen handiak aurkitzen zizkiotenek kritikatu izan, eta Altubek bezala (1933) ahozko erregistroen araberako batasuna egitea beharrezkoago ikusten zutenek ere bai, (“La vida del euskera” in *Euskera XIV, IV, 299/397 or.*), hala ere, geroagoko eztabaida ordenatzeko bertutea izan zuen.
- 11 Ezin da, inola ere, aipatu gabe utzi Nafarroan bizi zen “Oskilaso” bizkaitarrak hizkuntz batasunerako egindako ekarpena, ezta Iparraldean Lafitte apaizak eta “Herria” aldizkariak alderantziz egindako lanak ere.
- 12 Txillardeggi (1992), “Euskara batuaren hastapenak” in *Ele 11/12 zenb., 15/21 or.*)
- 13 Kintana X. (1992), “Batasunerako pausoak gogoratzuz”, in *Ele 11/12 zenb., 23/49 or.*)

- 14 in *Jakin* (1968) 31/32 zenb., 73 or.
- 15 Apalategi, J. (1978). *Los Vascos de la Nación al Estado*. Elkar. Donostia.
- 16 Letamendia, F. (1984) "Lange et fueros basques dans la literature espagnole de l'age moderne", in *Langes opprimées et identité nationale*. Departement des Langes et Cultures Opprimées et Minorisées. Université de Paris de Paris VII-Vincennes a Saint-Denis, 87/93 or.
- 17 - Mitxelena. K. (1989) "Batasuna eta arazoak", *Argiaren* 87ko urtekarian.
- Oñatibia, M. (1989) "Arantzazu'ko batzarra ta erri-euskera", *Argiaren* 88ko urtekarian
- 18 Alfabetatze Batzordeak (1971): "Rikardo Arregi, alfabetatzearen eragile" in *Rikardo Arregi*. *Jakin Arantzazu*.
Ele 8. (1991) *Alfabetatzeaz*. Bilbo
- 19 Basurko, F. (1989) "La normalización de la ikastola: breve historia y estado de la cuestión de la escuela pública" in *Historia de la Educación* 8. Salamanca. 139/165 or.
Rdgz. Bornaetxea, F. (1991) "Ikastola" in *Terminologia Científico-Social*. Anexo. Antrophos. Bartzelona.
- 20 Rdgz. Bornaetxea, F. (1991) "Las estrategias educativas para la alfabetización de adultos en lengua vasca". A.M.S.E. (Hezkuntz Zientzien Elkarteko X. Nazioarteko Batzarra.) Praga. (Txekiar Errepublika). Aktak argitaraturik daude.
- 21 Txillardeggi (1993) *Egin*, Martxoak 9a. Euskara batuari buruzko egungo arazoak direla eta...
- 22 Etxebarria, J. R. (1992) "Zientziaren arloko euskararen batasunaz" in *Ele* 11/12. 99/112 or.
- 23 *Euskaldunon Egunkaria* duela hiru urtetik hona 20.000 aleko tirada normalizatura pasa omen da.
- 24 Davila. P./Eizagirre, A. (1992). "Alfabetización y euskaldunización en Euskal Herria", in *Leer y Escribir en España*. Piramide. Madril, 208 or.).